

УДК 930.1(470+571):94(477)"1953-1959"-058.244

О. О. Івченко

СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ 1953–1959 рр.: СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті подається історіографічний аналіз сучасної російської літератури з історії соціальних і економічних змін українського села 1953-1959 рр. Автор робить спробу систематизувати здобутки сучасної російської історіографії з даної проблеми. В статті підкреслюється процес звільнення російських вчених від радянських стандартів дослідження. Автор дійшов висновку, що протягом декількох десятиліть була створена солідна наукова база досліджень радянського села.

Ключові слова: радянське селянство, аграрні реформи, сільське господарство, М. Хрущов, соціально-економічні перетворення

Протягом 1953-1959 рр. в сільському господарстві України проходили серйозні структурні зміни, які дали можливість значно покращити соціально-економічну ситуацію на селі. В цей час рівень виробництва сільськогосподарської продукції зростає надзвичайно швидкими темпами, змінювалась ситуація з соціальним забезпеченням селянства. Тому вивчення одного із найбільш вдалих періодів в історії розвитку вітчизняної аграрної галузі є надзвичайно важливим. Врахування власного історичного досвіду допоможе при виробленні нової парадигми аграрної політики, яка буде спроможною дати відповіді на питання подальшого розвитку аграрного сектору економіки незалежної України. Актуальності додає ще й той факт, що запропонована тема не стала предметом окремого історіографічного дослідження.

Варто зауважити, що російські історики, як і їх українські колеги, після розпаду СРСР поступово відійшли від марксистсько-ленінської методології історії. Не зважаючи на те, що в працях російських науковців в першу чергу аналізуються загальносоюзні або виключно російські аспекти проблеми, але це не применшує їх значення. Так як більшість аграрних реформ доби "відлиги" мали спільні риси для європейської частини СРСР, до якої відносилися і УРСР. Тим паче, що дослідники з Російської Федерації в останні десятиліття перейняли найбільш суттєві методологічні напрацювання світової історіографії, перш за все західної. Тому важливим залишається вивчення їх наукового доробку для більш повного розуміння проблем соціально-економічних змін українського села 1953-1959 рр.

Завданням статті є критичний аналіз сучасної російської історіографії, в якій розкриваються різні аспекти досліджуваної проблеми. Вирішення цього завдання допоможе більш повно зрозуміти процеси трансформації соціальної і економічної сфер українського села 1953-1959 рр. та поглибити знання про найбільш вагомий аспекти проблеми.

У російській історіографії 1990-х рр. з'явилися нові напрямки досліджень історії радянського селянства – менталітет, усна історія та історія повсякденності. Так, в книзі О. Вербицької "Российское крестьянство: От Сталина к Хрущеву (середина 40-х – начало 60-х гг.)" вже з позицій сучасної парадигми історії були системно проаналізовані соціальні і демографічні зміни на селі в 1953-1964 рр. [1]. До позитивних результатів аграрних реформ 1953-1959 рр. дослідниця віднесла економічне стимулювання зацікавленості сільських трудівників в результатах своєї праці, покращення матеріального і культурного забезпечення селянства.

В 1990-ті рр. соціально-економічні реформи доби М. Хрущова активно студіювали В. Касьянов, О. Лейбович, Д. Волкогонов, О. Зубкова, [2-7]. Остання відзначала, що доба "відлиги" стала часом "нової політичної культури, культури реформаторства" [7, с. 97]. М. Хрущов, на думку О. Зубкової, не вийшов за межі "необхідної самооборони" в процесах реформування сільського господарства. Проходила лише заміна "окремих елементів попередньої концепції розвитку" [7, с. 99-100]. Вчена стверджує, що протягом 1953-1955 рр. приймалися одні із найбільш конструктивних рішень в галузі сільського господарства [7, с. 101]. Однак і вони були нівельовані наприкінці 1950-х рр., коли проходила ліквідація МТС і обмежувалась діяльність особистих підсобних господарств (далі ОПГ) [7, с. 105]. Іншою причиною провалу аграрних реформ М. Хрущова дослідниця називає відсутність "масової і сильної соціальної опори" ініціатив генсека на селі [7, с. 105].

Новий напрямок вивчення соціальної історії радянського селянства запропонувала І. Кознова. В центрі уваги дослідниці опинилась пам'ять російського селянства в ХХ ст. [8-10]. Вчена з'ясувала, що протягом всього ХХ ст., особливо з середини 1950-х рр., селянство опинилось під впливом складних модернізаційних процесів, які змінили його свідомість і соціальну пам'ять. Селяни все більше почали перетворюватись в "своєрідних робітників з наділом" у вигляді ОПГ, у них посилювалися так звані неселянські риси, притаманні для психології найманих робітників, а не господарів землі [10, с. 392].

Співзвучною з висновками І. Кознової є стаття М. Безніна і Т. Дімоні "Крестьянство и власть в России в конце 1930-х – 1950-е годы" [11]. В полі зору авторів опинився процес розселення Росії: скорочення чисельності селянства, а також радикальна трансформація базових інституційних характеристик останнього наприкінці 1930-х – в 1950-ті рр. [11, с. 155]. Пасивний соціальний протест селянства, на думку авторів, був викликаний непосильними податками, обмеженням діяльності ОПГ, завищеними нормами виробітку в колгоспах, що штовхало селян до масової міграції в міста. Іншим виявом протестів селян науковці називають звернення і листи останніх, адресовані радянським і партійним органам, в газети і "заїжджим чиновникам". Також дослідники виділяють однією із форм протесту масові святкування традиційних релігійних свят [11, с. 163]. М. Безнін і Т. Дімоні зазначають, що на рівні менталітету в селян було різне

сприйняття влади, як місцевої, так і центральної. Остання ідеалізувалася, тоді як місцева сприймалася селянською свідомістю “в ролі безпосереднього гнобителя, деспотичного і необмеженого правителя, якого повинна була покарати “справедлива московська правиця” [11, с. 164].

У М. Безніна і Т. Дімоні є і ряд інших робіт, в яких також розкриваються особливості взаємодії радянського селянства і державних інститутів, аналізується аграрний лад Росії в 1930-ті – 1980-ті рр. [12-14]. Так, в статті “Аграрный строй России в 1930-1980-х годах (новый подход)” дослідники справедливо вказують, що так звану “соціалістичну” перебудову сільського господарства точніше було б розглядати як вихід із аграрного суспільства, яке, на їх думку, зберігалось протягом 1930-х – 1950-х рр. [14, с. 24]. В цей час головним фактором соціальної еволюції села було становлення “протобуржуазних тенденцій”, коли управлінські кадри створювали новий механізм експлуатації населення. До середини 1950-х рр. “рух аграрного продукту, засобів праці, робочих рук здійснювався, в основному, поза класичними ринковими механізмами” [14, с. 27]. Такий порядок відчуження продуктів, на думку авторів, підпадає під ознаки своєрідної форми феодальної ренти. І лише з середини 1950-х рр. починається “відмирання” селянських повинностей [14, с. 32]. Важливим є твердження дослідників, що колгоспи, радгоспи і колгоспні подвір'я були “не сектором однорідного сільського господарства, а різними за походженням і перспективами еволюції соціально-економічними укладами”. Натомість впровадження “радгоспного ладу” бачиться М. Безніним і Т. Дімоні як елемент формування “індустріального” способу господарювання, а потім і відповідного життєвого стилю [14, с. 25]. Протягом середини 1950-х – середини 1960-х рр. відбувалось згорання класичної колгоспної системи, яка трансформувалась в індустріально-функціонуючий економічний простір [14, с. 33-34]. Відповідно “разом з реорганізацією МТС, відміною обов'язкових поставок, а потім введенням заробітної плати колгоспникам” йшло становлення аграрного ринку на продукти сільського господарства, засоби праці і робочі руки [14, с. 28]. Таким чином, як підсумовується в статті, рубіж 1950-х – 1960-х рр. став часом “остаточного відходу аграрного суспільства і становлення капіталізованого”. Відбувалось кардинальне наростання маси капіталу в сільському господарстві і збільшення ролі держави в цьому процесі. Капітал ставав головним фактором виробництва, завершувалась товаризація продукції, робочих рук, засобів виробництва [14, с. 30-31]. В селянське суспільство поступово проникали цінності індустріального суспільства – індивідуалізм, пріоритет особистого благополуччя над системною єдністю [14, с. 40]. В зв'язку з цим селянство втрачало найважливіші класоутворюючі ознаки (володіння засобами виробництва, універсальність діяльності, релігійне світосприйняття) і набувало нових якостей (відчуження від землі, виробничої спеціалізації, втрата зв'язків з особистим господарством).

Деякі аспекти розселення радянського села спробував розкрити також Н. Іванов [15]. Як і О. Зубкова, науковець відзначає, що криза колгоспно-радгоспної системи на початку 1950-х рр. була “генетично пов'язана з загальною кризою сталінської моделі соціалізму” [15, с. 416,418]. Надзвичайно низька оплата праці в колгоспах, на думку дослідника, змушувала селянина розвивати своє особисте господарство, яке в 1950-ті рр. було для нього основним джерелом прибутків [15, с. 418]. Критичний аналіз аграрних реформ М. Хрущова дав можливість Н. Іванову зробити висновок, що останні були спрямовані на “подолання неефективності колгоспної системи, але вони не зачіпали її суті” [15, с. 419]. Дослідник також приходить до висновку, що аграрна політика в 1950-ті рр. характеризувалась “відсутністю стабільності, комплексності і послідовності”, що стало причиною “зменшення темпів зростання сільськогосподарського виробництва в країні, міграції колгоспного населення в міста і подальшого розселення села” [15, с. 420]. Важливим є висновок дослідника, що рівень та якість життя на селі значно зросли протягом 1946-1958 рр., не зважаючи на те, що “село продовжувало відставати від міста за рівнем торгового, побутового і медичного обслуговування” [15, с. 432].

Заслугує на увагу ґрунтовна робота О. Ніконова “Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.)” [16]. В основу дослідження покладений аналіз історичного шляху розвитку аграрної науки Росії і СРСР. Водночас О. Ніконов аналізує сукупність протиріч аграрних реформ М. Хрущова [16, с. 298-328]. “На початку 1950-х рр., – як говорить дослідник, – стан справ в сільському господарстві країни продовжував залишатись виключно важким. Вся робота будувалась на адміністративному натиску і податково-заготівельному терорі. За недоплати з двору колгоспника забирали останню корову” [16, с. 298]. Автор справедливо вказує, що рішення вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС поклали початок серйозним змінам на селі. Окремо він зупиняється на рішеннях, які стосувались різних аспектів підвищення продуктивності аграрної галузі. За словами дослідника, в 1950-ті рр. “відбулося зрушення з мертвої точки вирішення таких крупних питань, як матеріальна зацікавленість людей, інвестиції в сільське господарство з матеріально-технічним забезпеченням, укріплення кадрів на селі і впорядкування управління виробництвом” [16, с. 301]. Позитивно на розвиток села, як відзначено в роботі, вплинуло прийняття Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 9 березня 1955 р. “Про зміну практики планування сільського господарства”, яка зменшувала надмірну централізацію і бюрократизацію аграрної галузі [16, с. 304]. Також важливою, на думку О. Ніконова, стала розпочата в середині 1950-х рр. практика щомісячного авансування колгоспників і додаткова оплата їх праці. Прийняття нового Примірної статут сільськогосподарської артілі в 1956 р., на думку автора, відповідало потребам часу [16, с. 305]. Дискусійним видається твердження О. Ніконова про “недовірливе” ставлення до селянства, “нерозуміння його інтересів” і потреб найближчими соратниками Сталіна, в тому числі В. Молотовим, які виступали проти освоєння цілих земель і нового порядку планування сільського господарства [16, с. 308]. Хоча відомо, що В. Молотов пропонував спрямовувати ресурси не на освоєння нових земель, а в традиційні сільськогосподарські регіони, до яких відносилась і Україна. Це був альтернативний шлях. О. Ніконов і сам критикує основні прорахунки в ході реалізації цілих програм [16, с. 311-312]. Низькі показники ефективності колгоспно-радгоспної економіки в 1950-ті

рр., на думку О. Ніконова, були пов'язані з тим, що "виробництво було трудо- і ресурсномістким і вкрай екстенсивним" [16, с. 313]. Відносини між колгоспами і МТС в 1953-1958 рр. автор взагалі визначає як "архаїчні", тому позитивно оцінює ліквідацію МТС наприкінці 1950-х рр. [16, с. 317]. Рішення про укрупнення колгоспів та реорганізацію їх в радгоспи, на думку дослідника, були помилковими, адже радгоспи були менш економічно ефективними [16, с. 318]. В цілому, як вважає О. Ніконов, аграрні реформи 1950-х рр. були суперечливими, адже в кінцевому рахунку відбувались процеси депопуляції і запусіння села. Щодо М. Хрущова як реформатора автор зазначає, що він "чесно і щиро намагався, хоч і невміло, непослідовно знайти вихід із глухих кутів сталінізму" [16, с. 327].

Пояснення протиріч і причин провалу аграрних реформ М. Хрущова здійснив Ю. Денісов в статті "Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки" [17]. Одним із перших в новітній російській історіографії він спробував виділити деякі підсумки і уроки аграрних реформ генсека. Перший урок в розумінні історика – це урок правди, коли на вересневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС М. Хрущов "дав відносно сміливу для того часу, гостру оцінку становища в сільському господарстві", що уможливило новий курс аграрної політики 1953-1958 рр. [17, с. 116]. Наступний урок полягав в тому, що генсек усвідомив необхідність боротьби з бюрократичними методами управління. На практиці це означало наділення колгоспів хоча б мінімальними господарськими правами. Також була змінена система планування сільським господарством [17, с. 117]. Разом з тим, автор вказує, що вже наприкінці 1950-х рр. неправильне ведення господарства, нераціональне використання землі М. Хрущов пояснював не "пануванням командно-адміністративних методів, а їх відсутністю" [17, с. 118]. Причиною зміни аграрного курсу науковець називає посилення партійної бюрократії, яка тиснула на М. Хрущова, який "не виявив потрібної в такій ситуації залізної волі" і повернувся до попередньої практики управління. Третій і останній урок, за словами дослідника, полягав в зневажливому ставленні М. Хрущова до кооперативної форми власності. Як зазначає Ю. Денісов, М. Хрущов знову не встояв перед потужним бюрократичним тиском партійного апарату, адже і "сам не був вільний від фетишизації радгоспної форми". Тому вже досить скоро "життя принесло прихильникам перетворення колгоспів в радгоспи жорстке розчарування" [17, с. 122]. Таким чином, дослідник переконаний, що політика укрупнення колгоспів і реорганізація їх в радгоспи, втім, як і інші реформи кінця 1950-х рр., входили в суперечність з реальними потребами розвитку сільськогосподарського виробництва [17, с. 119].

Дослідженням розробки і реалізації соціально-економічних реформ радянського села доби "відлиги" займався І. Зеленін [18]. В його статті "Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство страны" зазначається, що М. Хрущову як реформатору не пощастило, адже після свого "зіркового часу" в 1953-1958 рр., вже на початку 1960-х рр. він почав втрачати авторитет, а після відсторонення від влади був забутий [19, с. 76]. І. Зеленін справедливо вказує, що з приходом до влади і до 1958 р. М. Хрущов стояв на позиціях активного захисника ОПГ колгоспників і працівників радгоспів [19, с. 80]. Але вже наприкінці 1950-х рр. генсек "піддався гіпнозу самообману, переконуючи себе і інших в тому, що ОПГ швидко втрачають своє значення, уступаючи місце суспільному господарству" [19, с. 82]. На думку автора, перше п'ятиріччя після вересневого Пленуму 1953 р. було "найбільш успішними і результативним періодом в діяльності Хрущова, коли аграрне реформування було націлене на вирішення назрівших економічних і соціальних проблем села" [19, с. 87].

Проблеми аграрної історії СРСР в 2000-ні рр. активно студіювали А. Григор'єва, Ю. Аксютін, Д. Ванюков, Г. Шмельов, Р. Піхоя, О. Піжиков [20-25]. В книзі останнього "Хрущевская "оттепель" здійснена спроба окреслити межі процесів лібералізації радянського суспільства доби М. Хрущова. О. Піжиков в загальних рисах описав найважливіші соціальні і економічні реформи радянського села [25, с. 124-127]. Проаналізувавши передумови реформ, автор порушив теми ідеології і практики реалізації моделі "загальнонародної держави", проблеми "амплітуди економічного розвитку", розкрив соціально-психологічні аспекти суспільного життя. Причини невдач аграрних перетворень доби "відлиги" дослідник вбачає в успадкованій сталінській системі партійно-державної номенклатури. Лінія в реформуванні села, за словами науковця, відкривала перспективу можливої інтенсифікації виробництва на базі матеріальної зацікавленості селян [25, с. 125]. "Для людей, вихованих по-соціалістичному, – як відмічається в книзі, – новий курс був відступом від принципів, своєрідним маневром для того, щоб зібрати сили і знову повернутись до випробуваної практики" [25, с. 263]. Вже в середині 1950-х рр. М. Хрущов розпочав політику наступу на ОПГ, що було пов'язано в значній мірі з радянською ідеологією колективізму [25, с. 154-155]. Автор критикує політику укрупнення колгоспів і перетворення їх в радгоспи в другій половині 1950-х рр. [25, с. 157-159]. Реформи кінця 1950-х рр., за словами О. Піжикова, вичерпали "позитивний заряд аграрних реформ" [25, с. 159].

В сучасній російській історіографії також вивчаються проблеми демографії радянського села [26]. Так, в 2009 р. була опублікована чергова книга О. Вербіцької "Российская сельская семья в 1897-1959 гг." [27]. В ній дослідниця чітко доводить, що до кінця 1950-х рр. під впливом процесів урбанізації склалась сучасна форма сільської сім'ї, яка була практично повністю позбавлена від рис традиційності. Змінювалась демографічна поведінка і сімейно-побутові відносини [27, с. 14-15]. Підтвердженням переходу сільської сім'ї до нового типу демографічної поведінки, на думку О. Вербіцької, стали такі зміни: "суттєве зменшення народжуваності і смертності"; почастищення практики внутрішньосімейного регулювання народжуваності, поширення практики розлучень і абортів; "поширення позашлюбних народжень і, що не менш важливо, більш толерантного ставлення до них в суспільстві" [27, с. 209].

Соціально-демографічні проблеми російського села доби "відлиги" та їх вплив на селянську повсякденність також студіював Р. Лисенко [28]. Потрібно відмітити і книгу Л. Денісової "Судьба русской крестьянки в XX веке : Брак. Семья. Быт", в якій висвітлюються гендерні аспекти соціально-економічного розвитку радянського села [29].

Оцінка ролі і значення особистісних якостей М. Хрущова в процесах реформування радянської системи здійснена в книзі Ф. Бурлацького "Никита Хрущев" [30]. Автор довгий час був радником М. Хрущова, тому книга є досить інформативною, адже в ній містяться цінні спостереження безпосереднього учасника подій, які описуються. Біографічний характер має і черговий том зібрання творів Ж. Медведєва і Р. Медведєва "Никита Хрущев" [31]. До нього ввійшли книги "Никита Хрущев. Годы при власти" (1975 р.) і "Никита Хрущев. Политическая биография" (2006 р.). "Жива історія", пережиті надії і розчарування лягли в основу першої книги. Натомість друга книга містить більш виважений аналітичний матеріал. В томі розкриті найбільш значимі проблеми внутрішньої політики М. Хрущова в галузі сільського господарства [31, с. 8].

Заслуговує на увагу колективна монографія "Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы" за редакцією В. Володіна [32]. В ній окремо розглянуті соціально-економічні реформи радянського села 1953-1959 рр. Як відмічається в дослідженні, протягом 1953-1958 рр. уряд зважився на ряд обмежень, непослідовних кроків в напрямку реформ, "які сприяли ліквідації найбільш одіозних проявів сталінської аграрної політики, вирішенню найбільш гострих проблем економічного і соціального розвитку села". В цей час зростала продуктивність праці в сільському господарстві, підвищувались доходи селян [32, с. 296]. Також в середині 1950-х рр., в умовах "надзвичайно низької в більшості господарств культури землеробства, слабкого розвитку хімічної індустрії, бюрократизації апарату управління лише освоєння цілинних земель давало швидку віддачу і дозволяло хоча б на час зняти гостроту продовольчої проблеми" [32, с. 297]. Саме тому освоєння цілини мало величезне соціально-економічне значення для країни. Воно дозволило частково вирішити продовольчу проблему, не зважаючи на негативні екологічні наслідки, спричинені реалізацією цілинної програми. Ініційована М. Хрущовим наприкінці 1950-х рр. зміна травопільної системи землеробства на просапну, як відмічається в роботі, на практиці означала розширення посівів кукурудзи, що мало негативні наслідки для розвитку економіки села [32, с. 299]. Критично в монографії оцінюється і політика обмеження діяльності ОПГ і ліквідація МТС. Говориться, що "витрати на придбання техніки лягли важким тягарем на колгоспні бюджети"; колишні працівники МТС, не бажаючи знижувати свій соціальний статус і дохід, віддали перевагу перебраться в місто; була підірвана ремонтна база МТС; колгоспи стали використовувати новопридбане оснащення нітрохи не ефективніше, ніж МТС [32, с. 301]. Підсумовуючи значення і результати соціально-економічних реформ М. Хрущова на селі в 1950-ті рр., в монографії зазначається, що останні "ніяк не зачіпали основи радянської моделі розвитку сільського господарства" [32, с. 302].

На особливу увагу заслуговує книга В. Шестакова "Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов" [33]. "Саме ланцюг безперервних експериментів Хрущова в сільському господарстві, – як відмічається в дослідженні, – наблизив суспільство до розуміння того, що перманентна криза сільського господарства СРСР безпосередньо пов'язана з природою радянської системи" [33, с. 230]. Цікавим є висновок В. Шестакова про соціально-економічні етапи реформування радянської системи. Він виділяє такі етапи: післявоєнний (1945-1954 рр.) і реформістський (1955-1964 рр.). В останній період 1955-1959 рр. позначений істориком як адміністративно-реформістський етап [33, с. 155]. В. Шестаков зауважує, що починаючи з 1953 р., після прийняття рішень серпневою сесією Верховної Ради СРСР, а потім вересневим Пленумом ЦК КПРС, радянська соціально-економічна модель ставала більш соціально орієнтованою [33, с. 178]. На думку автора, Г. Маленков і М. Хрущов не були готові до системних змін, а тому реформи не могли дати довготривалих позитивних результатів [33, с. 226-227]. М. Хрущов, за словами автора, до кінця 1950-х рр. дотримувався цілком розумної, реалістичної лінії щодо ОПГ. Він розумів абсурдність і небезпеку подвійної зайнятості селян в суспільному і особистому господарстві. Освоєння цілинних земель, на думку автора, стало "критичним поворотом в розвитку радянського сільського господарства, переходом від вилучення коштів із сільського господарства до їх вливання в нього". Це була не стільки "відмова від інтенсивних методів ведення сільського господарства і посилення адміністративних заходів, скільки стратегічний поворот в сфері бюджетної політики радянської держави". Вибір на користь цілини був зроблений, за словами історика, "не через бажання освоювати нові землі, а через неможливість в тих умовах господарювати по-іншому", адже країна не мала достатніх матеріальних і кадрових ресурсів для інтенсифікації виробництва [33, с. 232-233]. Автор констатує, що протягом 1952-1959 рр. щорічне зростання аграрної галузі склало 7,95 %. За словами дослідника, такого зростання "аграрний сектор країни не знав принаймні останні півтора століття" [33, с. 229]. Неоднозначною, за словами В. Шестакова, була реорганізація колгоспів, розпочата в середині 1950-х рр., яка сприяла подальшому "руйнуванню традиційного селянського укладу", вела до "перетворення колгоспника в найманого сільськогосподарського робітника" [33, с. 235]. Піти наприкінці 1950-х рр. на обмеження діяльності ОПГ, на думку автора, М. Хрущова змусила безвихідність ситуації в аграрній сфері, що стало однією з причин загострення продовольчої проблеми [33, с. 242]. В цілому причини неефективності аграрних перетворень всього хрущовського періоду, за словами автора, корінились в "підміні реальних соціально-економічних орієнтирів умоглядними, ідеологічними, але інших підходів в цей період і бути не могло" [33, с. 246].

З монографією В. Шестакова перегукуються дисертаційні дослідження Ю. Нечіпас і В. Дриндіна [34;35]. Так, В. Дриндін також приходять до висновку, що аграрна політика М. Хрущова в 1950-ті рр. відкривала перед селянством нові можливості, однак "позитивний потенціал переважно адміністративних реформ М.С. Хрущова в галузі сільського господарства був до кінця цього періоду вичерпаний, а наступні реорганізації і новації неминуче виявлялись неефективними і помилковими" [35, с. 26].

В останні роки серед російських істориків поживався інтерес до видання джерелознавчих книг з радянської історії. В цьому контексті варто зупинитися на змістовній роботі В. Растяннікова і І. Дерюгіної "Урожайность хлебов в России. 1795-2007" [36]. Використовуючи методіку теорії "довгих хвиль" М.

Кондратьєва”, автори надали вичерпну інформацію про зміну врожайності хлібів в СРСР. Окреме місце в роботі відведено аналізу соціально-економічних умов виробництва зерна. Однією із перших позитивних “ластівок” соціально-економічних реформ 1950-х рр. вчені називають перехід в середині десятиліття на грошову оплату праці в колгоспах [36, с. 149]. Дослідники приходять до висновку, що господарська ізольованість колгоспів як частина їх соціально-економічного феномену, який склався протягом 1930-х – початку 1950-х рр., була зорієнтована на вилучення з них максимально можливого об’єму виробленого продукту [36, с. 158]. Це робилось “навіть шляхом порушення відтворювального процесу, особливо в його підрозділі, який забезпечував життєві засоби робітників колгоспу і їх сімей (а інколи – і безпосереднього руйнування продуктивних сил колгоспної економіки)” [36, с. 155]. Судячи з наведених в роботі таблиць і статистичних матеріалів, можна зробити висновок, що період 1953-1959 рр. позначений науковцями як час найбільш високих темпів приросту врожайності хлібів [36, с. 107].

Суперечливий характер аграрних реформ М. Хрущова став предметом дослідження М. Полинова [37]. В його книзі “Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг.” розглядаються питання розвитку аграрної галузі СРСР в другій половині ХХ ст. [38]. Автор констатує, що факт надзвичайно низького фінансування сільського господарства на початку 1950-х рр. не був озвучений партійним керівництвом, хоча заходи фінансового стимулювання сільського господарства все ж стали частиною нового курсу [38, с. 192]. Освоєння цілини, на думку автора, в цілому виправдало сподівання партійного керівництва і зіграло важливу роль в “укріпленні позицій Хрущова в складі керівництва країни і в підвищенні його авторитету серед населення” [38, с. 194]. Разом з тим, в дослідженні зазначається, що розвиток сільського господарства був найбільш ефективним тоді, коли правляча верхівка враховувала інтереси самих селян. “Значні позитивні результати, одержані в сільському господарстві в 1954-1958 рр., – як говориться в дослідженні, – сприяли постановці нереалістичних завдань ... Парадокс полягав в тому, що аграрна політика, яка проводилась Хрущовим ... не наближала до цілі, а навпаки, віддаляла від неї” [38, с. 195]. Дослідник також критично оцінює реалізацію ідеї агроміст, ліквідацію МТС, кукурудзяну програму та обмеження діяльності ОПГ.

Деякі аспекти радянських аграрних реформ 1953-1959 рр. розкриті в книзі В. Башмачнікова “Возрождение фермерства в России (взгляд очевидца и авангардного участника)” [39]. Розглядаючи особливості становлення фермерства як сімейно-кооперативного укладу російського сільського господарства, автор звертає увагу на ряд важливих особливостей розвитку аграрної галузі СРСР. Уже в 1950-ті рр., на думку дослідника, в “середовищі сільськогосподарської громадськості зріло і ширилось розуміння слабкості конструкції сільськогосподарської галузі”. В цей час, за словами автора, багато прогресивних вчених і практиків розуміли необхідність становлення у сільських робітників господарських якостей, “оселянювання” населення сіл [39, с. 26]. Але досягти цього було неможливо в межах колгоспно-радгоспної системи [39, с. 69-70]. М. Хрущов, за словами автора, “все своє свідоме життя старанно реалізував доктрину “індустріалізації” сільського господарства та “стирання відмінностей між містом і селом” [39, с. 89]. Однак, вже наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр., як констатує дослідник, відбулося завершення формування соціалістичної моделі сільськогосподарських підприємств. Почали виявлятися серйозні проблеми, пов’язані з тим, що в суспільному секторі сільського господарства “став істотно знижуватися рівень технологічної та трудової дисципліни ... стало менш оперативним і більш дорогим управління виробничими процесами, гіпертрофовано розросталась контрольно-наглядова функція” [39, с. 87].

Таким чином, сучасна російська історіографія соціально-економічних перетворень українського села 1953-1959 рр. вийшла на якісно новий рівень аналізу. Значні успіхи досягнуті в документальній та публіцистичній роботі російських істориків. Однак, в сучасній російській історіографії написано мало праць, в яких би розкривався рівень та якість життя сільського населення доби “відлиги”. Також потребують більш детального аналізу проблеми взаємодії влади і селянства. Проаналізовані праці не вичерпують всього комплексу робіт, присвячених дослідженню аграрних реформ 1953-1959 рр. Тому залишається актуальним продовження вивчення даної проблематики.

Джерела та література

1. Вербицкая О.М. Российское крестьянство: От Сталина к Хрущеву (середина 40-х – начало 60-х гг.) / О.М. Вербицкая; Отв. ред. И.Е. Зеленин; Российская академия наук. Институт истории России. – М. : Наука, 1992. – 224 с.
2. Касьянов В.С. Политика реформ во второй половине пятидесятых – первой половине шестидесятых годов: историко-политический анализ : автореферат дис. ... кандидата истор. наук : 07.00.01 / В.С. Касьянов ; Рос. акад. управления. – М., 1992. – 21 с.
3. Лейбович О.Л. Модернизация в России: К методол. изучения современной отечественной истории / О.Л. Лейбович. – Пермь : Зап.-Урал. учеб.-науч. центр, 1996. – 157 с.
4. Лейбович О.Л. Реформа и модернизация в 1953-1964 гг. / О.Л. Лейбович ; Запад.-Урал. учеб.-науч. центр. – Пермь : [б.и.], 1993. – 182 с.
5. Волгонов Д.А. Семь вождей. – В 2-х кн. – Кн. 1. / Д.А. Волгонов. – М. : АО “Издательство “Новости”, 1995. – 496 с.
6. Зубкова Е.Ю. Общество и реформы. 1945-1964 гг. / Е.Ю. Зубкова. – М. : Россия молодая, 1993. – 198 с.
7. Зубкова Е.Ю. Реформы Хрущева: культура политического действия / Е.Ю. Зубкова // Свободная мысль. – 1993. – № 9. – С. 97-107.
8. Кознова И.Е. Историческая память российского крестьянства о попытках преобразования деревни в XX веке / И.Е. Кознова // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.) : материалы международной конференции, 14-15 июня 1994 г. / РАН, Институт российской истории ; отв. ред. В.П. Данилов, Л.В. Милов. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 238-246.
9. Кознова И.Е. Историческая память российского крестьянства в XX веке : специальность 07.00.02 “Отечеств. история” : автореф. дис. на соиск. учен. степ. д-ра ист. наук / И.Е. Кознова ; [Самар. гос. ун-т]. – Самара, 2005. – 39 с.
10. Кознова И.Е. Социальная память русского крестьянства в XX веке / И.Е. Кознова // Исторические исследования в России: Тенденции последних лет / Под ред. Г.А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 1996. – С. 386-404.

11. Безнин М. Крестьянство и власть в России в конце 1930-х – 1950-е годы / М. Безнин, Т. Димони // Менталитет и аграрное развитие России (XIX-XX вв.) : материалы международной конференции, 14-15 июня 1994 г. / РАН, Институт российской истории ; отв. ред. В.П. Данилов, Л.В. Милов. – М. : РОССПЭН, 1996. – С. 155-166.
12. Безнин М. Социальный протест колхозного крестьянства (вторая половина 1940-х – 1960-е гг.) / М. Безнин, Т. Димони // Отечественная история. – 1999. – № 3. – С. 81-99.
13. Безнин М. Аграрный строй России в 1930-1980-х годах (новый подход) / М. Безнин, Т. Димони // Вопросы истории. – 2005. – № 7. – С. 23-44.
14. Безнин М.А. Повинности российского крестьянства в 1930-1960-х годах / М.А. Безнин, Т.М. Димони, Л.В. Изюмова. – Вологда : Вологодский НКЦ ЦЭМИ РАН, 2001. – 141 с.
15. Иванов Н.С. Раскрестьянивание деревни (середина 40-х годов – 50-е годы) / Н.С. Иванов // Судьбы российского крестьянства. – М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 1995. – С. 416-436.
16. Никонов А.А. Спираль многовековой драмы: аграрная наука и политика России (XVIII-XX вв.) / А.А. Никонов. – М. : Энциклопедия российских деревень, 1995. – 574 с.
17. Денисов Ю. Аграрная политика Н. Хрущева: итоги и уроки / Ю. Денисов // Общественные науки и современность. – 1996. – № 1. – С. 115-122.
18. Зеленин И.Е. Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство / И.Е. Зеленин. – М. : Ин-т рос. истории РАН, 2001. – 304 с.
19. Зеленин И.Е. Аграрная политика Н.С. Хрущева и сельское хозяйство страны / И.Е. Зеленин // Отечественная история. – 2000. – № 2. – С. 76-93.
20. Григорьева А.Г. Советская повседневность и уровень жизни населения СССР в 1953 – 1964 гг.: дис. ... канд. ист. наук / А.Г. Григорьева. – М., 2003. – 206 с.
21. Аксютин Ю.П. Хрущёвская “оттепель” в СССР в 1953-1964 гг. / Ю.П. Аксютин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 488 с.
22. Ванюков Д.А. Хрущёвская оттепель / Д.А. Ванюков. – М. : ООО ТД Изд-во “Мир книг”, 2007. – 240 с.
23. Шмелёв Г.И. Аграрная политика и аграрные отношения в России в XX веке / Г.И. Шмелёв. – М. : Наука, 2000. – 255 с.
24. Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти. 1945-1991 / Р.Г. Пихоя. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 2000. – 684 с.
25. Пыжиков А.В. Хрущёвская “оттепель” / А.В. Пыжиков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 511 с.
26. Вербицкая О.М. Население российской деревни в 1939-1959 гг. Проблемы демографического развития / О.М. Вербицкая. – М. : ИРИ РАН, 2002. – 320 с.
27. Вербицкая О.М. Российская сельская семья в 1897-1959 гг. (историко-демографический аспект) / О.М. Вербицкая. – Москва-Тула : Гриф и К, 2009. – 296 с.
28. Лысенко Р.Ю. Повседневная жизнь российского крестьянства в годы “оттепели” (1953-1964) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Р.Ю. Лысенко ; Моск. гос. открытый ун-т. – Москва, 2009. – 15 с.
29. Денисова Л.Н. Судьба русской крестьянки в XX веке : Брак. Семья. Быт / Л.Н. Денисова. – М. : Памятники исторической мысли: РОССПЭН, 2007. – 480 с.
30. Бурлацкий Ф.М. Никита Хрущев. – 2-е изд. / Ф.М. Бурлацкий. – М. : Рипол Классик, 2003. – 352 с.
31. Медведев Ж.А. Никита Хрущев / Ж.А. Медведев, Р.А. Медведев ; ред.: Т. Тимакова, Е. Кузнецова. – М. : Время, 2012. – 320 с.
32. Аграрная Россия: история, проблемы, перспективы : моногр. / Под ред. д.э.н., проф. В.М. Володина. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2007. – 399 с.
33. Шестаков В.А. Социально-экономическая политика Советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В.А. Шестаков. – М. : Наука, 2006. – 296 с.
34. Нечипас Ю.В. Эволюция аграрной политики СССР в 1945-1984 гг.: дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечеств. история” / Ю.В. Нечипас. – М., 2005. – 374 с.
35. Дрындин В.Л. Попытки реформирования аграрной и промышленной сфер РФ (1953-1964 гг.) в контексте специфики отечественной истории : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечеств. история” / В.Л. Дрындин; [Оренбург. гос. аграр. ун-т]. – Оренбург, 2004. – 50 с.
36. Растяльников В.Г. Урожайность хлебов в России. 1795-2007 / В.Г. Растяльников, И.В. Дерюгина. – М.: ИВ РАН, 2009. – 192 с.
37. Польшов М.Ф. Не повезло крестьянству в стране Советов. Аграрная политика Советского правительства в 1950-х – первой половине 1980-х гг. / М.Ф. Польшов // Общество. Среда. Развитие. – 2008. – Вып. 1. – С. 3-18.
38. Польшов М.Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. Вторая половина 1940 – первая половина 1980-х гг. / М.Ф. Польшов. – СПб. : Алетей, 2010. – 512 с.
39. Башмачников В.Ф. Возрождение фермерства в России (взгляд очевидца и авангардного участника) / В.Ф. Башмачников. – Изд. 2-е, доп. – Казань : ООО “Престиж-пресс”, 2010. – 623 с.

Ивченко А. А. Социальные и экономические изменения в украинском селе 1953-1959 гг.: современная российская историография

В статье представлен историографический анализ современной российской литературы по истории социальных и экономических изменений украинского села 1953-1959 гг. Автор делает попытку систематизации достижений современной российской историографии по данной проблеме. В статье подчеркивается процесс освобождения российских ученых от советских стандартов исследований. Автор пришел к выводу, что в течение нескольких десятилетий была создана солидная научная база исследований советского села.

Ключевые слова: советское крестьянство, аграрные реформы, сельское хозяйство, Н. Хрущев, социально-экономические преобразования

Ivchenko A. A. Social and economic changes in the Ukrainian village 1953-1959 years: Modern Russian historiography

The article presents a historiographic analysis of the Modern Russian literature on history of the social and economic changes of the Ukrainian village 1953-1959 years. The author makes the attempt to systemize the achievements of Modern Russian Historiography on the given problem. The article emphasizes the process of the Russian scientists' release from the Soviet standards of the research. The author arrives at the conclusion that over several decades an important base of scientific research of the Soviet villages has been created.

Keywords: Soviet peasantry, agrarian reforms, rural economy, N. Khrushchev, socio-economic transformation